

Basiskennis geschiedenis

Noordhoff Uitgevers

Hans Keissen

3^e druk

Basiskennis geschiedenis

Hans Keissen

Derde druk

Noordhoff Uitgevers Groningen/Utrecht

Ontwerp omslag: G2K (Groningen-Amsterdam)

Omslagillustratie: Imgorthand - iStockphoto

Eventuele op- en aanmerkingen over deze of andere uitgaven kunt u richten aan:
Noordhoff Uitgevers bv, Afdeling Hoger Onderwijs, Antwoordnummer 13, 9700 VB
Groningen of via het contactformulier op www.mijnnoordhoff.nl.

De informatie in deze uitgave is uitsluitend bedoeld als algemene informatie. Aan deze informatie kunt u geen rechten of aansprakelijkheid van de auteur(s), redactie of uitgever ontleen.

0 / 19

© 2019 Noordhoff Uitgevers bv, Groningen/Utrecht, Nederland.

Deze uitgave is beschermd op grond van het auteursrecht. Wanneer u (her)gebruik wilt maken van de informatie in deze uitgave, dient u vooraf schriftelijke toestemming te verkrijgen van Noordhoff Uitgevers. Meer informatie over collectieve regelingen voor het onderwijs is te vinden op www.onderwijsenauteursrecht.nl.

This publication is protected by copyright. Prior written permission of Noordhoff Uitgevers is required to (re)use the information in this publication.

ISBN (ebook) 978-90-01-90119-6

ISBN 978-90-01-90118-9

NUR 133

Inhoudsopgave

Inleiding 6

Begrippenlijst 8

1 Tijd van jagers en boeren (3000 v. Chr.) 9

1.1 Jager-verzamelaars 10

1.2 De overgang van jagen en verzamelen naar landbouw 12

1.3 Religieuze uitingen: grottekeningen, beeldjes en grafgrften 16

1.4 De bronnen van dit tijdvak 16

Musea met collecties over dit tijdvak 18

[Samenvatting 19](#)

[Begrippenlijst 20](#)

[Opgaven 22](#)

2 Tijd van Grieken en Romeinen (3000 v. Chr.-500 na Chr.) 23

2.1 De eerste beschavingen: het ontstaan van stadstaten 24

2.2 Het Romeinse Rijk 25

2.3 Religie bij Grieken, Romeinen en Germanen 32

2.4 De bronnen van dit tijdvak 33

Musea met collecties over dit tijdvak 34

[Samenvatting 35](#)

[Begrippenlijst 36](#)

[Opgaven 38](#)

3 Tijd van monniken en ridders (500-1000) 41

3.1 Leven van het land 42

3.2 Het Frankische Rijk 44

3.3 De verspreiding van twee religies 46

3.4 De bronnen van dit tijdvak 48

Musea met collecties over dit tijdvak 48

[Samenvatting 49](#)

[Begrippenlijst 50](#)

[Opgaven 52](#)

4 Tijd van steden en staten (1000-1500) 53

4.1 Nederzettingen groeien uit tot steden 54

4.2 Zelfstandige vorsten in een groot rijk 57

4.3 De plaats van de kerk in de samenleving 60

4.4 De bronnen van dit tijdvak 62

Musea met collecties over dit tijdvak 63

[Samenvatting 64](#)

[Begrippenlijst 65](#)

[Opgaven 67](#)

- 5 Tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600) 69**
- 5.1 De ontdekkers 70
  - 5.2 In opstand tegen een groot rijk 72
  - 5.3 De hervormers 77
  - 5.4 De bronnen van dit tijdvak 79
Musea met collecties over dit tijdvak 80
Samenvatting 81
Begrippenlijst 82
Opgaven 84
- 6 Tijd van regenten en vorsten (1600-1700) 85**
- 6.1 De Gouden Eeuw 86
  - 6.2 De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden 92
  - 6.3 Een tolerante Republiek 98
  - 6.4 De bronnen van dit tijdvak 98
Musea met collecties over dit tijdvak 99
Samenvatting 100
Begrippenlijst 101
Opgaven 103
- 7 Tijd van pruiken en revoluties (1700-1800) 105**
- 7.1 Het einde van de economische bloei 106
  - 7.2 Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden wordt Bataafse Republiek 107
  - 7.3 De Verlichting 109
  - 7.4 De bronnen van dit tijdvak 111
Musea met collecties over dit tijdvak 111
Samenvatting 112
Begrippenlijst 113
Opgaven 114
- 8 Tijd van burgers en stoommachines (1800-1900) 115**
- 8.1 Late industrialisatie van Nederland 116
  - 8.2 Nederland een deel van Frankrijk en een deel van het Koninkrijk der Nederlanden 122
  - 8.3 Nieuwe idealen 127
  - 8.4 De bronnen van dit tijdvak 130
Musea met collecties over dit tijdvak 131
Samenvatting 132
Begrippenlijst 133
Opgaven 136
- 9 Tijd van de wereldoorlogen en Holocaust (1900-1945) 139**
- 9.1 De economische crisis tussen de wereldoorlogen 140
  - 9.2 De wereldoorlogen 143
  - 9.3 Totalitaire regimes, het geloof in een 'Leider' 157
  - 9.4 De bronnen van dit tijdvak 160
Musea met collecties over dit tijdvak 162
Samenvatting 163
Begrippenlijst 164
Opgaven 169

10	Tijd van televisie en computer (1945-heden)	171
10.1	Van wederopbouw tot welvaart	172
10.2	Nederland een deel van de wereld	179
10.3	Een veranderend religieus en ideologisch landschap	186
10.4	De bronnen van dit tijdvak	188
	Musea met collecties over dit tijdvak	189
	Samenvatting	190
	Begrippenlijst	191
	Opgaven	194
11	Wat is geschiedenis?	197
11.1	Een beeld van een gebeurtenis in het verleden	198
11.2	Het gebeuren	198
11.3	De bronnen	198
11.4	De historicus	201
11.5	Het beeld	205
	Samenvatting	206
	Begrippenlijst	207
	Opgaven	208
	Geraadpleegde en aanbevolen literatuur	209
	Illustratieverantwoording	211
	Register	212
	Over de auteur	217

Inleiding

Basiskennis geschiedenis presenteert de leerstof van het schoolvak geschiedenis op een compacte en overzichtelijke manier aan de startende pabostudent. Het boek bereidt voor om te voldoen aan de eisen van het instapniveau pabo voor het vak geschiedenis en is bij de derde druk volledig geactualiseerd.

Basiskennis geschiedenis biedt studenten alle leerstof op een overzichtelijke manier aan, waardoor ze de instaptoets met een gerust hart tegemoet kunnen zien. Het boek leidt de lezer zelfstandig naar het benodigde kennisniveau. Als uitgangspunt voor de leerstof zijn de domeinbeschrijving Geschiedenis voor de Basisschool van het CITO, de SLO-publicatie 'Naar een instapniveau Geschiedenis' en de 'Quickscan geschiedenis instapniveau pabo' van mbo-diensten gebruikt.

De SLO-publicatie 'Naar een instapniveau Geschiedenis' maakt een onderscheid tussen vakgebonden vaardigheden geschiedenis en tien tijdvakken geschiedenis:

A Vakgebonden vaardigheden geschiedenis

In *Basiskennis geschiedenis* komt dit onderdeel gedeeltelijk aan de orde in het afsluitende hoofdstuk 11 'Wat is geschiedenis?' Dit hoofdstuk laat zien hoe een historisch beeld ontstaat. Verder komen de vakgebonden vaardigheden ook aan de orde bij de opdrachten waarmee elk hoofdstuk wordt afgesloten.

B Tien tijdvakken geschiedenis

In *Basiskennis geschiedenis* wordt in tien hoofdstukken de leerstof van de tien tijdvakken en de zevenendertig bijbehorende kennisdoelen kort en bondig uitgelegd. Om de ontwikkelingen tussen de verschillende tijdvakken goed te kunnen vergelijken, wordt elk tijdvak aan de hand van vier invalshoeken (de vier paragrafen in elk hoofdstuk) bekeken:

- 1 sociaaleconomisch
- 2 politiek-sociaal
- 3 cultureel-religieus
- 4 bronnen van een tijdvak

De vijftig vensters of onderwerpen uit de Canon van Nederland zijn cursief in de tekst opgenomen. Studenten die meer over deze vensters willen lezen, kunnen terecht op de website van de Canon van Nederland (www.entoen.nu).

Elk hoofdstuk wordt afgesloten met een opsomming van musea met collecties over het tijdvak en een samenvatting. Aan de hand van opgaven kan de student controleren of deze de stof heeft begrepen en kan toepassen. De

antwoorden staan op de bij dit boek behorende website:
www.basiskennisgeschiedenis.noordhoff.nl.

Opmerkingen bij de derde druk

De auteur gaf in de periode 2014-2018 les aan studenten die de vooropleiding voor de pabo volgden. Deze ervaringen en de opmerkingen van gebruikers van de tweede druk zijn meegenomen bij het voorbereiden van de derde druk.

Op de website is bij deze druk een uitgebreid aanbod van aanvullend materiaal te vinden:

Toetsmateriaal:

- toetsvragen per hoofdstuk, gericht op de vaardigheden beschrijven en toepassen
- twee eindtoetsen, vergelijkbaar met de toelatingstoets

Aanvullend studiemateriaal:

- een begrippenlijst met per hoofdstuk de belangrijkste historische begrippen

Oefenmateriaal om de leerstof te herhalen, bijvoorbeeld sensuïtatie:

- het spel 'Tien Aanwijzingen' om historische begrippen te oefenen
- het spel 'Tijdlijn' om personen, gebeurtenissen en verschijnselen in de juiste volgorde te plaatsen
- werkbladen 'Welk woord weg?'

Het boek bevat veel illustraties (tekeningen, foto's, schema's en kaarten). Deze geven informatie en een beeld van een periode of een historische ontwikkeling. Het is dus zeker de moeite waard deze goed te bekijken.

De tijdbalken aan het begin van elk hoofdstuk bieden oriëntatie in de tijd. Je moet gebeurtenissen, verschijnselen, ontwikkelingen en personen in de tijd, in een eeuw of een tijdvak kunnen plaatsen. Het gaat niet direct om het kennen van jaartallen.

Tot slot dien je kennis uit eenvoudige bronnen te kunnen halen en weten welke bronnen in een bepaald tijdvak aanwezig zijn. Elk hoofdstuk sluit af met het onderdeel: de bronnen van het tijdvak. Het afsluitende hoofdstuk 11 'Wat is geschiedenis?' heeft ook raakvlakken met dit onderwerp.

Hans Keissen
Landsmeer, mei 2018

Algemene begrippen

Eeuw

Een periode van 100 jaar. Het tellen van de eeuwen levert soms problemen op. De christelijke jaartelling begint bij de geboorte van Jezus Christus. De eerste eeuw eindigde met het jaar 100. Wij leven nu in de eenentwintigste eeuw, die eindigt met het jaar 2100. Dus: het jaar 476 valt in de vijfde eeuw en het jaar 1672 valt in de zeventiende eeuw en het jaar 1848 valt in de negentiende eeuw.

Jaartelling

Er bestaan verschillende jaartellingen. Ze zijn meestal gekoppeld aan een religie. Er bestaat bijvoorbeeld een joodse, christelijke en islamitische jaartelling. In dit boek wordt de christelijke jaartelling gehanteerd.

Voor en na Christus

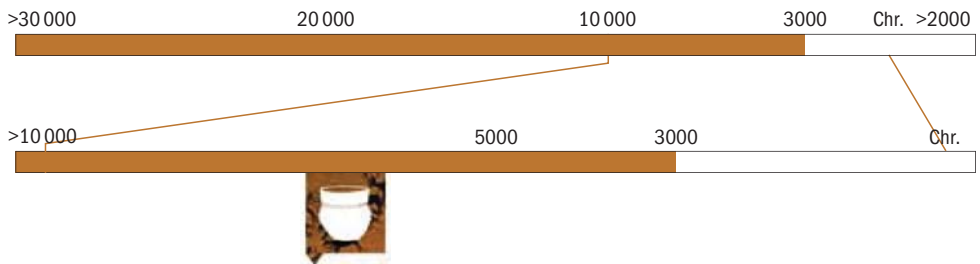
Het begin van de christelijke jaartelling is de geboorte van Jezus Christus. Dit zou plaats hebben gehad tijdens de regeerperiode van keizer Augustus. De gebeurtenissen na deze geboorte worden 'na Christus' genoemd. Alle gebeurtenissen ervoor worden 'voor Christus' genoemd. De Romeinen kwamen in 50 v. Chr. in ons gebied en vertrokken 400 na Chr. Ze waren hier dus 450 jaar.

1

Tijd van jagers en boeren

Prehistorie: 3000 v. Chr.

Geschiedenis is het verhaal van de mens en het verleden. In dit hoofdstuk kun je lezen dat de mens de langste tijd van zijn bestaan als jager-verzamelaar heeft geleefd. Door de overgang naar landbouw ontstonden zoveel nieuwe mogelijkheden, dat wordt gesproken van de Agrarische Revolutie. Dit tijdvak gaat over de prehistorie, de tijd waarin geschreven bronnen ontbreken. De kennis die wij hebben over de jager-verzamelaars en de eerste boeren is vooral gebaseerd op archeologisch onderzoek en andere wetenschappen.

1.1 Jager-verzamelaars

De eerste mensensoorten zijn in Afrika ontstaan. Volgens de huidige inzichten heeft tweemaal een mensensoort zich vanuit Afrika over andere werelddelen verspreid. Nieuwe vondsten werpen echter regelmatig een geheel nieuw licht op de begintijd van de mensheid. Deze eerste mensen leefden allemaal als jager-verzamelaar en moesten zich regelmatig aanpassen aan grote veranderingen in het klimaat. Tegenwoordig bestaat er nog maar één mensensoort: de homo sapiens. In de volgende subparagrafen wordt dit besproken.

1.1.1 Migraties uit Afrika

De mens komt oorspronkelijk uit Afrika. Daar kwamen ongeveer 4,4 miljoen jaar geleden de eerste mensensoorten voor.

Ruim 1,7 miljoen jaar geleden trok een van deze mensensoorten, de homo habilis (de handige mens), vanuit Afrika naar Azië en Europa. In de loop der tijd ontwikkelden zich hieruit nieuwe mensensoorten. In Europa waren dat de neanderthalers. Zij waren goed aangepast aan het zeer koude klimaat dat toen heerste.

Ongeveer 50.000 jaar geleden, maar volgens recente vondsten misschien wel 100.000 jaar geleden, verliet opnieuw een mensensoort Afrika. De homo sapiens (de verstandige mens) verspreidde zich uiteindelijk over alle werelddelen, behalve Antarctica. Ongeveer 40.000 jaar geleden verschenen zij ook in Europa. De homo sapiens kon zich sneller aanpasseren aan veranderende omstandigheden dan de andere mensensoorten, zoals de neanderthalers. Deze stierven net als alle andere mensensoorten uit. De homo sapiens bleef als enige over.

1.1.2 De nomadische samenleving van jager-verzamelaars

Jagen en verzamelen is voor mensen de oudste vorm van bestaan. Tot in onze tijd zijn er groepen mensen geweest die leefden als jager-verzamelaars. Ze leiden een nomadisch bestaan, omdat ze steeds rondtrekken op zoek naar voedsel. Tegenwoordig komen ze bijvoorbeeld nog voor in het Amazonegebied in Zuid-Amerika. Het tropische klimaat heeft een permanent groeiseizoen waarbij het hele jaar door insecten, wild, vissen en vruchten gevonden worden. Ze hoeven daarvoor niet ver te trekken.

Dit is een groot verschil met de vroegere jager-verzamelaars in Europa. Zij leefden in een klimaat met sterk wisselende seizoenen, waardoor zij wintervoorraden moesten aanleggen en rekening moesten houden met het trekgedrag van de dieren waar ze op jaagden.

1.1.3 Rendierjagers

In de geschiedenis van de aarde zijn er regelmatig perioden geweest met extreme kou op grote delen van de planeet. Deze perioden worden IJstijden genoemd. Ongeveer 13.000 jaar geleden verdween de extreme kou van de laatste IJstijd en begon het klimaat in West-Europa iets warmer te worden. Er heerste toen een toendraklimaat met 's zomers een temperatuur van maximaal tien graden. Op de toendra, een gebied zonder bomen en begroeid met mos, gras en struiken, leefden de rendierjagers (zie figuur 1.1). Zij hadden een nomadische leefwijze, waarbij ze van plek naar plek trokken om te jagen en voedsel te verzamelen. De rendierjagers verbleven in de zomer in de omgeving van de Lage Landen om de trekkende kuddes rendieren te onderscheppen. Het vlees, de huid en de botten van de gedode dieren

werden gebruikt als voedsel, kleding, tenten en gereedschap. Grote dieren die eerder op de toendra leefden, zoals mammoeten en wolharige neushoorns, waren hier inmiddels verdwenen.

Bij opgravingen zijn de resten van verschillende zomerkampen teruggevonden. De rendierjagers maakten gebruik van vuur om slecht verteerbaar voedsel eetbaar te maken en grote roofdieren op afstand te houden. Ze gebruikten veel gereedschappen van vuursteen. Het waren vooral kleine scherpe werktuigen zoals schrapers en messen. Bij de jacht gebruikten ze speren en pijl en boog. De speren en pijlen hadden een vuurstenen punt. Verder maakten ze ook gereedschappen van botten en hout. Er zijn geen sporen van woningen gevonden, archeologen nemen aan dat de rendierjagers in tenten woonden die gemaakt waren van rendierhuiden.

FIGUUR 1.1 Rendierjagers aan het eind van de IJstijd, ca. 10.000 v. Chr.

1.1.4 Jagers en vissers

Door temperatuurstijging bleef het klimaat veranderen, zodat de toendra veranderde in een bosrijk gebied. De rendieren trokken naar het hoge noorden. Andere diersoorten, zoals elanden, runderen, wisenten, paarden, everzwijnen, herten en reeën, profiteerden van het warmere klimaat en konden volop voedsel vinden. Er ontstonden als gevolg van de hogere temperaturen ook visrijke meren, rivieren en beekjes.

De jager-verzamelaars in de Lage Landen hoefden rond 7.000 v. Chr. niet ver te trekken. Ze konden in een beperkt gebied blijven waar voldoende voedsel werd gevonden. In de lente werd veel gevestigd, in de herfst werden noten en vruchten verzameld en verder werd het hele jaar gejaagd. Sommige jager-verzamelaars gebruikten bij de jacht boomstamkano's met peddel en visfuisen bij het vissen (zie figuur 1.2).

FIGUUR 1.2 Jagers en vissers in een warmer klimaat, ca. 7.000 v. Chr.

1.2 De overgang van jagen en verzamelen naar landbouw

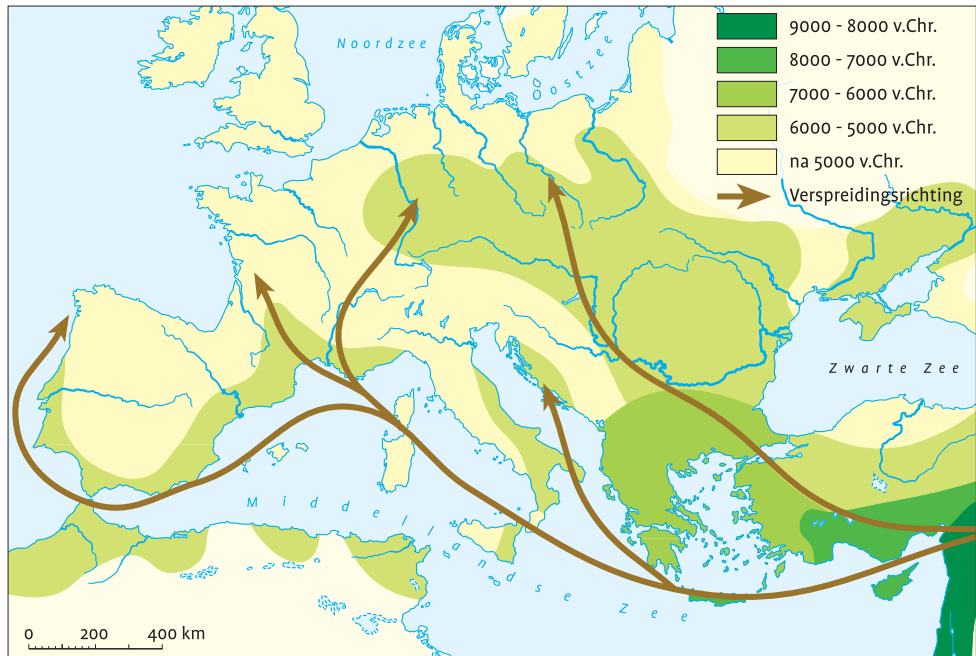
Jager-verzamelaars trokken in kleine groepen rond op zoek naar voedsel. Iedereen hielp mee bij de jacht of bij het verzamelen. Ze hadden weinig bezittingen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er veel minder archeologische sporen van hen worden teruggevonden dan van boeren.

De eerste boeren leefden ca. 10.000 jaar v. Chr. in het Midden-Oosten, in een gebied dat de 'Vruchtbare Halvemaan' wordt genoemd. Vervolgens verspreidde de landbouw zich over de aangrenzende gebieden en uiteindelijk ook naar West-Europa. In de volgende subparagrafen wordt deze ontwikkeling besproken.

1.2.1 De Agrarische Revolutie

In de Vruchtbare Halvemaan, een heuvelachtig gebied in het huidige Turkije, Irak, Libanon, Israël en Syrië, kwamen natuurlijke graanvelden voor (zie figuur 1.3). In dit gebied ontstonden rond 9.000 v. Chr. de eerste agrarische samenlevingen. De overgang van jagen-verzamelen naar de landbouw had zoveel gevolgen, dat men ook wel spreekt over de Agrarische Revolutie. Het was een langdurige ontwikkeling met grote gevolgen:

- 1 De boeren gingen de natuur naar hun hand zetten.
- 2 De bevolking nam toe, omdat er meer voedsel beschikbaar was.
- 3 Sommige mensen werden vrijgesteld van werken op het land en konden zich specialiseren, bijvoorbeeld door het ontwikkelen van nieuwe technieken.
- 4 De samenleving werd gelaagd en complex. Er ontstond een hiërarchie met koningen, priesters, soldaten, boeren en slaven (zie ook subparagraaf 2.1.1).

FIGUUR 1.3 De verspreiding van de landbouw tussen 9.000 en 5.000 v. Chr.

In de Vruchtbare Halvemaan gingen boeren akkers met graan inzaaien. Wilde dieren als geiten, schapen, runderen en varkens moesten bij de akkers worden weggehouden. De volwassen dieren werden gedood, maar jonge dieren werden in gevangenschap opgefokt. Bij het fokken werd gelet op de tamheid van de dieren. Zo ontstonden kuddes vee die door herders werden gehouden.

De boeren bleven in nederzettingen bij hun akkers wonen. Ze konden meer voedsel produceren, waardoor de bevolking in landbouwgebieden verder groeide. Uiteindelijk hoefde niet iedereen zich met werken op het land bezig te houden en konden sommige mensen zich specialiseren, bijvoorbeeld als pottenbakker. De boeren ontwikkelden nieuwe technieken, zoals het spinnen en weven van wol. Later werd ook het gebruik van metalen als koper, brons en later ijzer ontdekt (zie ook subparagraaf 1.2.3). Runderen, ezels en later ook paarden werden gebruikt als lastdier om goederen te dragen of, na de uitvinding van het wiel, als trekdier om een kar of ploeg te trekken. Het ploegen en bemesten van het land was een belangrijke vinding om de grond vruchtbaar te houden.

Het is niet geheel duidelijk waarom mensen hun bestaan als jager-verzamelaar opgaven en boer werden. Misschien waren de omstandigheden in de Vruchtbare Halvemaan zo gunstig, dat men bijna vanzelfsprekend tot akkerbouw overging. De boeren breidden, gedwongen door bevolkingsgroei, de landbouwgrond buiten de Vruchtbare Halvemaan steeds verder uit door het kappen van bossen en door irrigatie.

Maar de ontwikkeling van de landbouw had niet alleen positieve gevolgen:

- Boeren moesten meer tijd besteden aan het verkrijgen van voedsel, dan jager-verzamelaars.

- De vroege vormen van landbouw leidden vaak tot erosie van de bodem.
- De afvalhopen bij de nederzettingen werden een bron van ziekten. Bovendien werden ziekten die normaal alleen bij dieren voorkwamen, overgedragen op de mens. Je kunt hierbij denken aan het griepvirus, de pest, pokken en q-koorts.

1.2.2 De eerste boeren in West-Europa

De boeren uit de Vruchtbare Halvemaan moesten het landbouwgebied door de bevolkingsgroei steeds verder uitbreiden. Rond 5.300 v. Chr. was het landbouwgebied zover uitgebreid, dat de eerste boeren West-Europa bereikten. Deze boeren van de zogeheten 'bandkeramiekcultuur' vestigden zich graag op de makkelijk te bewerken lössgrond. In Nederland vinden we deze kleiachtige grondsoort alleen in Zuid-Limburg. Er werden grote boerderijen gebouwd, die meer dan dertig meter lang waren. De akkers werden in het bos aangelegd op kaalgekapt plekken.

Archeologen gaven aan deze cultuur de naam bandkeramiekcultuur vanwege de opvallende versiering in de vorm van een band op het aardewerk. De potten werden samen met andere stenen voorwerpen teruggevonden in grafkuilen.

Een andere groep landbouwers vormde de trechterbekercultuur. Deze boeren leefden tussen 3.500 en 2.700 v. Chr. Zij kregen hun naam door de trechtervormige potten, bekers en schalen die samen met sieraden en wapens in een *hunebed* werden meegegeven aan de overledenen.

De hunebedden zijn de meest opvallende prehistorische monumenten in Nederland. Deze bouwsels van grote stenen komen in heel Noordwest-Europa voor. In Nederland vinden we ze vooral in de provincie Drenthe. De hunebedden werden gebruikt als grafkelders. Ze werden gebouwd van grote zwerfstenen, die in de voorlaatste IJstijd door gletsjers hier naartoe waren geschoven. De bouw van een hunebed ging waarschijnlijk als volgt. Men gebruikte rollers op een ondergrond van balken of sleden. Misschien maakten de bouwers ook gebruik van de trekkracht van ossen. Met behulp van een aarden wal, houten palen en kleinere stenen werden de stenen in de goede positie gebracht. Later werd het geheel bedekt met een heuvel. Alle kieren werden met kleine stenen dichtgestopt (zie figuur 1.4).

1.2.3 Steen, brons en ijzer

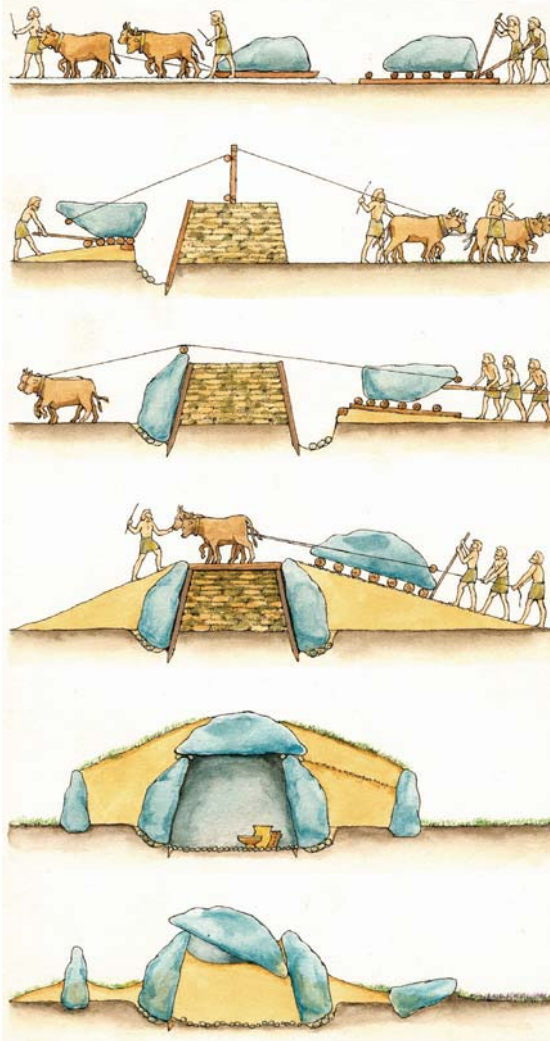
De eerste boeren maakten net als de jager-verzamelaars veel gebruik van stenen wapens en gereedschappen. Daarom wordt ook wel over de Steentijd gesproken. Vooral vuursteen werd veel gebruikt. Deze steensoort was voor hen even onmisbaar als voor ons staal. Vuursteen kon goed bewerkt worden door er in de lengterichting spanen vanaf te slaan. De randen van de afgeslagen stukken vuursteen waren zeer scherp en werden gebruikt voor bijlen, messen, boren en pijlpunten.

Rond 4.000 v. Chr. werd vuursteen zelfs door middel van mijnbouw opgegraven. In het Krijtland van Zuid-Limburg zijn vuursteenmijnen gevonden. Via schachten daalden de mijnwerkers af naar de vuursteenlagen. Ze maakten ondergrondse gangen om de knollen los te hakken. Bovengronds werden daaruit halfproducten als ruwe bijlen en langwerpige spanen gehakt. Vervolgens werden deze tot op honderden kilometers afstand verhandeld. De gebruikers maakten vervolgens zelf de werktuigen die ze nodig hadden.

Geleidelijk aan werd ook het gebruik van metalen ontdekt en ging men daar wapens en gereedschappen van maken. Eerst werden voorwerpen van puur koper gemaakt. Deze waren nauwelijks bruikbaar, omdat koper te zacht en te buigzaam was. Door het mengen van koper en tin ontstond een legering, een mengsel van metaal, die veel bruikbaarder was: brons. Rond 2.100 v. Chr. kwamen in Europa de eerste bronzen voorwerpen voor. Bronzen sieraden, bijlen en speerpunten werden gegoten in gietmallen. Vanaf 700 v. Chr. werd in Europa ook gebruikgemaakt van ijzer. Een groot voordeel van ijzer was dat het ijzererts op meer plaatsen kon worden gevonden dan koper- en tinerts. Bij het smelten van ijzer waren echter wel hoge temperaturen nodig. Dit vereiste nieuwe technologische inzichten.

FIGUUR 1.4 Reconstructie van de bouw van een hunebed

1.3 Religieuze uitingen: grottekeningen, beeldjes en grafgiften

Aangezien er geen schriftelijke bronnen uit dit tijdvak zijn gevonden, weten we niet wat de mensen toen dachten. Desondanks wordt aangenomen dat mensen in die tijd religieuze opvattingen hadden. Vaak staan kunstwerken in het teken van een religie. Dat zou dan ook kunnen gelden voor tekeningen en beelden uit de prehistorie. Deze kunstuitingen worden ook gezien als een belangrijk kenmerk van de homo sapiens: de mogelijkheid om de werkelijkheid te verbeelden.

In Spanje en Frankrijk zijn verschillende grotten gevonden waar jager-verzamelaars 40.000 jaar geleden grottekeningen hebben gemaakt. De tekeningen zijn meestal afbeeldingen van dieren, zoals wisenten (bizons), herten en paarden. Soms staan er ook handafdrukken op de wanden van de grotten. Dit soort tekeningen wordt vaak gezien als religieuze uitingen. Misschien hoopten de jagers hun goden gunstig te stemmen, of speelden ze een rol bij sjamaanrituelen.

Er zijn ook allerlei beeldjes teruggevonden. Een voorbeeld is het 'Mannetje van Willemstad'. Het is een houten beeldje van ongeveer vijftien centimeter, dat tussen de wortels van een boom werd gevonden bij de aanleg van de Deltawerken. Waarschijnlijk werd het beeldje geofferd bij een 'heilige boom'. In hunebedden zijn allerlei grafgiften teruggevonden, zoals trechterbekers, sieraden, wapens en gereedschappen. Deze giften aan de overledenen worden ook gezien als een bewijs van religieus besef. Het zou iets kunnen zeggen over een geloof in een hiernamaals, waarbij de doden giften meekregen voor hun reis naar het dodenrijk.

1.4 De bronnen van dit tijdvak

De kennis van de prehistorie, de tijd waar geen schriftelijke bronnen over zijn, is vooral gebaseerd op archeologie. In de volgende subparagrafen kun je lezen dat nauwkeurig archeologisch onderzoek zeer veel informatie over dit tijdvak kan geven.

1.4.1 Prehistorie

Prehistorie is de tijd waarover geen geschreven bronnen bekend zijn. Om toch iets te weten te komen over mensen in deze tijd, zijn we vooral afhankelijk van archeologische vondsten.

De prehistorie van een samenleving eindigt als er schriftelijke bronnen over die samenleving zijn. Dat kan per gebied sterk verschillen. Zo eindigde in het Midden-Oosten de prehistorie al vijfduizend jaar geleden, terwijl de prehistorie in West-Europa eindigde met de komst van de Romeinen ruim tweeduizend jaar geleden. In sommige afgelegen gebieden in Nieuw-Guinea eindigde de prehistorie ruim tachtig jaar geleden. Toen landden daar Europese onderzoekers met een vliegtuig en schreven over hun contacten met de plaatselijke bewoners, de Papoea's.

1.4.2 Archeologie

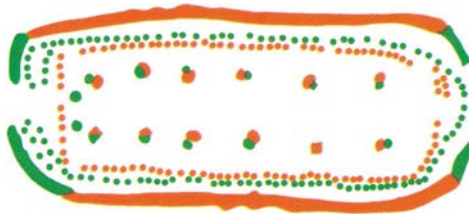
De kennis over de prehistorie is, door het ontbreken van geschreven bronnen, vooral gebaseerd op archeologische vondsten. Archeologie is de wetenschap die zich bezighoudt met het in kaart brengen van bodemsporen, het

doen van opgravingen en het rapporteren en het interpreteren van vondsten (zie figuur 1.5, 1.6 en 1.7).

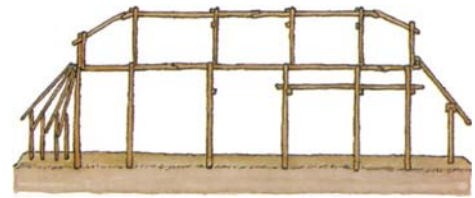
Archeologen zien zich vooral als de bewaarders van alles wat zich in de bodem bevindt, het 'bodemarchief'. Men gaat ervan uit dat latere generaties archeologen nog meer informatie uit een opgraving kunnen halen door het toepassen van nieuwe technieken. Opgravingen worden dan ook alleen verricht als het bodemarchief dreigt te verdwijnen. Dat gebeurt vaak bij stadsvernieuwing, uitbreidingen van steden en dorpen en de aanleg van verkeerswegen. Archeologisch onderzoek gebeurt heel systematisch. Het is vergelijkbaar met de behandeling van een plaats delict bij recherchewerk. De vindplaatsen en voorwerpen worden nauwkeurig getekend en in kaart gebracht. Allerlei nieuwe wetenschappelijke ontwikkelingen, zoals DNA-onderzoek, hebben de laatste veertig jaar regelmatig een nieuw licht geworpen op onze kennis van het verre verleden.

De grondlaag waarin een voorwerp wordt gevonden kan iets zeggen over de ouderdom. Er zijn ook methoden om de ouderdom van organisch materiaal nauwkeurig te bepalen. Dit gebeurt bijvoorbeeld met de C14-methode, waarbij het gehalte aan radioactieve koolstof wordt gemeten. Een andere nauwkeurige dateringmethode is het jaarringonderzoek van houten voorwerpen. Hierbij kan de ouderdom van hout worden bepaald op basis van bekende reeksen jaarringen. Dit systeem is vergelijkbaar met een soort streepjescode.

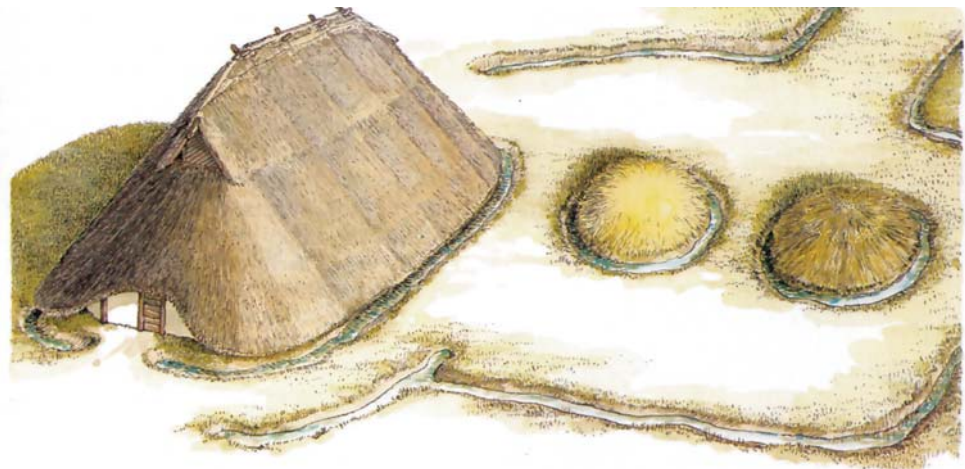
FIGUUR 1.5 Bodemsporen met paalgaten

FIGUUR 1.6 Reconstructie van palen in de paalgaten

FIGUUR 1.7 Reconstructie van de boerderij

Archeologen kunnen met weinig gegevens veel te weten komen. De sporen van palen in de bodem kunnen bijvoorbeeld iets zeggen over de bouw van woningen. Rond vuurplaatsen en in afvalhopen is voor archeologen vaak informatie te vinden over voedingsgewoonten. Het is sterk afhankelijk van de grondsoort of er veel of weinig is terug te vinden. In veen blijft veel organisch materiaal, als hout en leer, bewaard. Een bekend voorbeeld van een goed bewaarde vondst uit het veen is het meisje van Yde (Drenthe). Dit veenlijk heeft ongeveer tweeduizend jaar in het veen gelegen, toch zijn haar huid, haar en mantel goed bewaard gebleven. In zand verdwijnt het organisch materiaal, maar er blijven soms wel verkleuringen in de bodem over.

1.4.3 Culturele antropologie

Een andere belangrijke wetenschap die kennis oplevert over het leven in de prehistorie is de culturele antropologie. Men gaat ervan uit dat de tegenwoordige mens in zijn manier van denken en handelen niet veel verschilt van mensen in de prehistorie. Er wordt dan ook vaak gebruikgemaakt van gegevens die in het begin van de twintigste eeuw zijn verzameld over de leefwijze van volkeren als de Eskimo's (of Inuit) in het Noordpoolgebied, de Yanomami-indianen in het Amazonegebied en de Papoea's in Nieuw-Guinea.

Musea met collecties over dit tijdvak

- Alphen aan den Rijn: Archeon (reconstructies archeologie)
- Assen: Drents Museum (archeologie)
- Borger (Drenthe): Hunebedcentrum
- Castricum: Huis van Hilde, Archeologisch Informatiecentrum
- Leiden: Rijksmuseum voor Oudheden (RMO) (archeologie)

Samenvatting

De mens komt oorspronkelijk uit Afrika en leefde de langste tijd van zijn bestaan als jager-verzamelaar. In West-Europa heerste aan het eind van de laatste IJstijd (ca. 13.000-10.000 v. Chr.) een toendraklimaat. Rendierjagers leefden hier als nomaden, omdat ze afhankelijk waren van het trekgedrag van hun prooidieren. Jager-verzamelaars hadden weinig bezittingen, waardoor veel minder archeologische sporen zijn teruggevonden dan van de latere boeren.

De eerste boeren leefden rond 9.000 v. Chr. in de Vruchtbare Halvemaan, een gebied in het Midden-Oosten. De landbouw bracht zoveel nieuwe mogelijkheden, dat men spreekt over de Agrarische Revolutie. Boeren produceerden meer voedsel, waardoor de bevolking groeide. Sommige mensen konden zich specialiseren, omdat niet iedereen op het land werkte en ontwikkelden nieuwe technieken. Er ontstond een gelaagde en complexe samenleving. Bovendien zetten boeren de natuur naar hun hand door het kappen van bos, irrigatie en het fokken van dieren.

De landbouw had zich rond 5.300 v. Chr. naar West-Europa verspreid. Deze eerste landbouwers behoorden tot de bandkeramiekcultuur. Ze bewerkten de vruchtbare lössgrond die ook in Zuid-Limburg voorkomt. De boeren van de trechterbekercultuur bouwden tussen 3.500 en 2.700 v. Chr. grafkelders van zwerfstenen. Deze hunebedden vinden we vooral in de provincie Drenthe.

Grottekeningen in Frankrijk en Spanje (ca. 40.000 v. Chr.) en de vondst van kleine beeldjes worden gezien als uitingen van een religieus gevoel. Grafgiften, zoals trechterbekers, sieraden en wapens in de hunebedden, worden gezien als een geloof in een leven na de dood.

De prehistorie is de tijd waaruit geen geschreven bronnen bekend zijn. De kennis over de prehistorie is vooral gebaseerd op archeologisch onderzoek. Archeologen zijn de bewaarders van het bodemarchief.

Begrippen

1

Agrarische Revolutie	De overgang van jagen-verzamelen naar landbouw, vanaf 9000 v. Chr., bracht veel veranderingen. Daarom wordt gesproken over een revolutie. Er ontstond een complexe samenleving en er werden veel nieuwe technieken ontwikkeld.
Archeologie	De wetenschap die systematisch opgravingen verricht. Opgravingen worden alleen gedaan als een vindplaats wordt bedreigd. Archeologen zijn vooral de beheerders van het bodemarchief.
Bandkeramiekcultuur	De eerste boeren in Midden- en West-Europa rond 5300 v. Chr. legden akkers aan op de vruchtbare lössgrond. Daardoor vestigden zij zich ook in Zuid-Limburg. Zij maakten aardewerk met een opvallende bandversiering.
Grafgiften	Veel archeologische vondsten worden gedaan in begraafplaatsen. In het verleden werden vaak wapens, gereedschap en aardewerk meegegeven in graven. Dit wordt gezien als een geloof in een hiernamaals.
Grottekeningen	In Spanje en Frankrijk zijn veel tekeningen van dieren in grotten gevonden. Ze werden rond 40.000 v. Chr. door jager-verzamelaars gemaakt. Men denkt dat deze een rol speelden bij rituelen.
Hunebed	Deze grafkamers werden rond 3000 v. Chr. gebouwd door de boeren van de trechterbekercultuur. In Nederland vinden we deze begraafplaatsen vooral in Drenthe.
IJstijd	Perioden van extreme kou, waardoor ook in West-Europa een poolklimaat heerste. Aan het eind van de laatste IJstijd rond 10.000 v. Chr. leefden hier rendierjagers.
Mammoet	Een dichtbehaard familielid van de olifant. De laatsten stierven 4000 jaar geleden in Siberië. Deze dieren waren goed aangepast aan het koude klimaat tijdens de IJstijd.
Nomadische leefwijze	Jager-verzamelaars leefden als nomaden. Ze hadden geen permanente nederzettingen en trokken van plek naar plek bij het jagen en verzamelen.

Prehistorie	De periode in het verleden waarover geen geschreven bronnen bestaan. Archeologie is de belangrijkste wetenschap om kennis over de prehistorie te krijgen.
Rendierjagers	Jager-verzamelaars die in de laatste IJstijd tot ongeveer 10.000 v. Chr. in West-Europa leefden op de toendra. Zij hielden rekening met het trekgedrag van de rendieren, daarom leefden zij als nomaden.
Toendraklimaat	Een koud en droog klimaat waar de temperatuur in de korte zomer niet boven de tien graden komt. Daardoor ontstaat de toendra: een boomloos gebied met mossen, grassen en dwergstruiken. Aan het eind van de IJstijd, rond 10.000 v. Chr., was West-Europa voor een groot deel een toendragebied.
Trechterbekercultuur	Een volk van boeren dat rond 3000 v. Chr. hunebedden bouwde. Zij gaven aardewerk in de vorm van trechters aan de doden mee.
Vruchtbare Halvemaan	Een heuvelachtig gebied in het huidige Irak, Syrië, Turkije, Libanon en Israël waar rond 9000 v. Chr. de landbouw ontstond. Hier gingen boeren voor het eerst graan telen en vee houden.
Vuursteen	Een goed bewerkbare steensoort. Afgeslagen vuursteen heeft scherpe randen en werd als mes of pijlpunt gebruikt.

Opgaven

1

- 1.1 Leg uit waarom dit tijdvak de tijd van jagers en boeren wordt genoemd.
- 1.2 Leg uit hoe de mens zich over de wereld heeft verspreid.
- 1.3 Vergelijk de invloed van het klimaat op de leefwijze van jagers-verzamelaars in Europa met die in tropische gebieden.
- 1.4 Waarom leidden rendierjagers een nomadisch bestaan?
- 1.5 Waarom speelde het vuur voor deze mensen een grote rol?
- 1.6 Waarom zijn er minder archeologische vondsten van nomadische culturen dan van landbouwculturen?
- 1.7 Waar ontstonden de eerste agrarische samenlevingen?
- 1.8 Wat wordt bedoeld met de Agrarische Revolutie?
- 1.9 Welke gevolgen had de Agrarische Revolutie?
- 1.10 Waarom zijn er in Nederland alleen in Zuid-Limburg vondsten van de bandkeramiekcultuur gedaan?
- 1.11 Waarvoor werden hunebedden gebruikt?
- 1.12 Leg uit hoe een hunebed werd gebouwd.
- 1.13 Waarom wordt de cultuur van de hunebedbouwers de trechterbekercultuur genoemd?
- 1.14 Waarom werd vooral vuursteen gebruikt?
- 1.15 Welke metalen werden later gebruikt?
- 1.16 Welke voorbeelden zijn er van religieus besef in dit tijdvak?
- 1.17 Wat wordt bedoeld met het begrip 'prehistorie'?
- 1.18 Bekijk figuur 1.1. Welke onderdelen van de tekening zijn gemaakt op basis van archeologisch onderzoek en welke op basis van culturele antropologie? Kies uit: kleding, vuurstenen speerpunten, tenten, vuurstenen pijlpunten.

De antwoorden op de opgaven staan op www.basiskennisgeschiedenis.noordhoff.nl.